

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

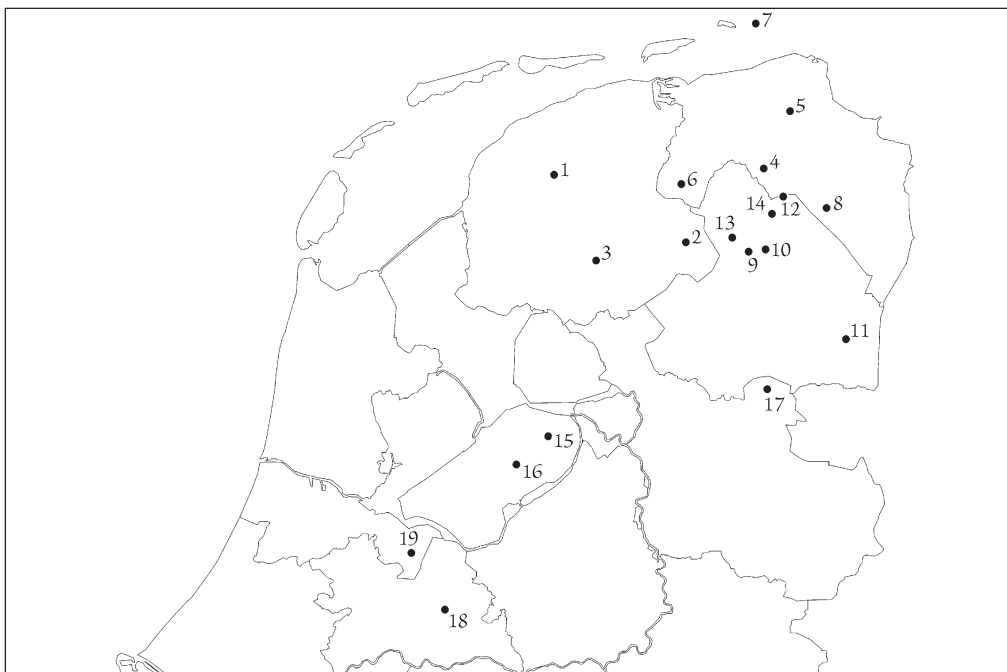
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenheim te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

De huizen van Fochteloo (Fr.)

Harm Tjalling Waterbolk¹

Op 2 september 2005 werd in Noordwolde het boek *Archeologie van de Stellingwerven* van Sake Jager en Evert van Ginkel ten doop gehouden op een door de 'Stellingwarver Schrieversronte' voortreffelijk georganiseerde en druk bezochte bijeenkomst. Zelf genoot ik de eer samen met de Friese gedeputeerde voor cultuur, dr. A.J. Mulder, een eerste exemplaar van het boek aangeboden te krijgen. In mijn antwoordtoespraak (Waterbolk, 2006) zei ik dat het mij getroffen had, dat het boek op een impliciete manier ook een beeld geeft van de vruchtbare samenwerking gedurende tachtig jaar tussen het Biologisch-Archeologisch Instituut, respectievelijk het Groninger Instituut voor Archeologie, en de personen en instanties die zich in Friesland bezig houden met de studie van en de zorg voor het archeologisch erfgoed. Immers, het zijn vrijwel alleen Groningse onderzoeken die in het boek aan de orde komen, van de opgraving van de Galgenberg bij Donkerbroek in 1925 tot het recente onderzoek in Jardinga, met als verdere hoogtepunten de grafheuvels van De Knolle en Langedijke, de huizen van Fochteloo, het urnenveld van Oosterwolde, de mesolithische sites in Haule en de laatpaleolithische kampplaats van Oldeholtwolde. Vóór de oorlog stonden de contacten met de bekende amateur-archeoloog Hendrik Jan Popping centraal, na de oorlog met Pieter Houtsma, en vanaf de jaren '60 ook met het Fries Museum, in de persoon van Gerrit Elzinga die in dienst was van zowel het Museum als het BAI. Gedeputeerde Mulder herinnerde in zijn toespraak terecht ook aan het werk van Jan Boschker, de veldmedewerker van het museum, die de vindplaats Oldeholtwolde had ontdekt en voor vernieling had behoeft.

In het boek wordt naast een voortreffelijk

en goed leesbaar overzicht van de archeologie van het gebied in een uitgebreid notenapparaat een volledig kritisch overzicht gegeven van de vondsten uit het gebied. Daarin (en in de hoofdtekst) komt ook aan de orde de onzekerheid over de datering van de opgegraven huizen van Fochteloo, ontstaan door tegenstrijdige uitspraken van de opgraver Van Giffen, van mijzelf en, meer recent, van Taayke (o.a. 1995). Ook Kooi (1995) en Lanting & Van der Plicht (2006) hebben zich uitgesproken over Fochteloo. De ouderdom van de huizen van Fochteloo is het onderwerp van deze bijdrage, die vooruitloopt op een binnenkort te verschijnen boek over opgegraven huisplat-tegronden (werktitel 'Getimmerd verleden').

Van de volgens Popping wel zeven of acht nederzettingen uit de tijd rond het begin der jaartelling op de zandrug van de 'Tachtig Bunder' bij Fochteloo zijn er slechts twee opgegraven, Fochteloo I in 1938 en Fochteloo II in 1935 (Van Giffen, 1958).

Fochteloo I (fig. 1) bestaat uit twee delen, een westelijk deel met een grote boerderij binnen een meermaals vernieuwde omheining, en een oostelijk gedeelte dat uit een complex van vier kleinere gebouwen en een grote spieker bestaat. Op de bekende reconstructietekening van Van Giffens tekenaar Postema worden alle gebouwen als gelijktijdig weergegeven. Van Giffen beschouwde het geheel namelijk als de rest van een klein dorp. Hier ligt een bron voor misverstand. Ten eerste, het is helemaal niet zeker dat het westelijke en oostelijke deel gelijktijdig zijn. De parallelle oriëntatie van de huizen (ongeveer westzuidwest-oostnoordoost) kan het gevolg zijn van de hoofdrichting binnen het cel-tic field, dat op de luchtfoto's van het gebied

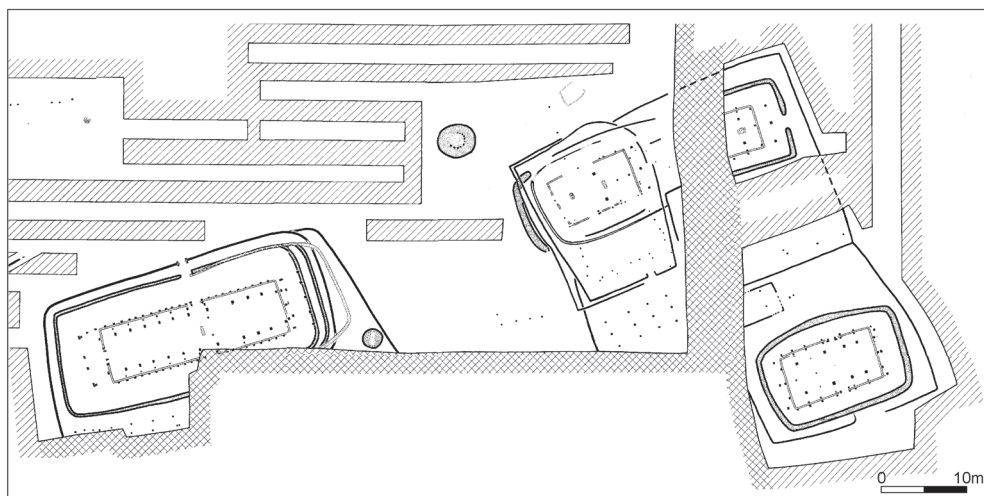

Fig. 1. Overzicht van een deel van de opgraving Fochteloo I in 1938 (Naar: Van Giffen, 1958).

aangeduid is, maar bij de opgravingen niet is gedocumenteerd. Ten tweede, het oostelijke complex bestaat uit twee fasen, een eerste van twee naast elkaar gelegen gebouwen met een deels gemeenschappelijke omheining (huizen I-2 en I-3, en op een iets hoger niveau een tweede fase die twee gebouwen (huizen I-4 en I-5) omvat binnen een omheining die op verschillende plaatsen de omheiningen van de eerste fase lijkt te doorsnijden. Door een storing is het verloop van de omheiningen niet overal even duidelijk.

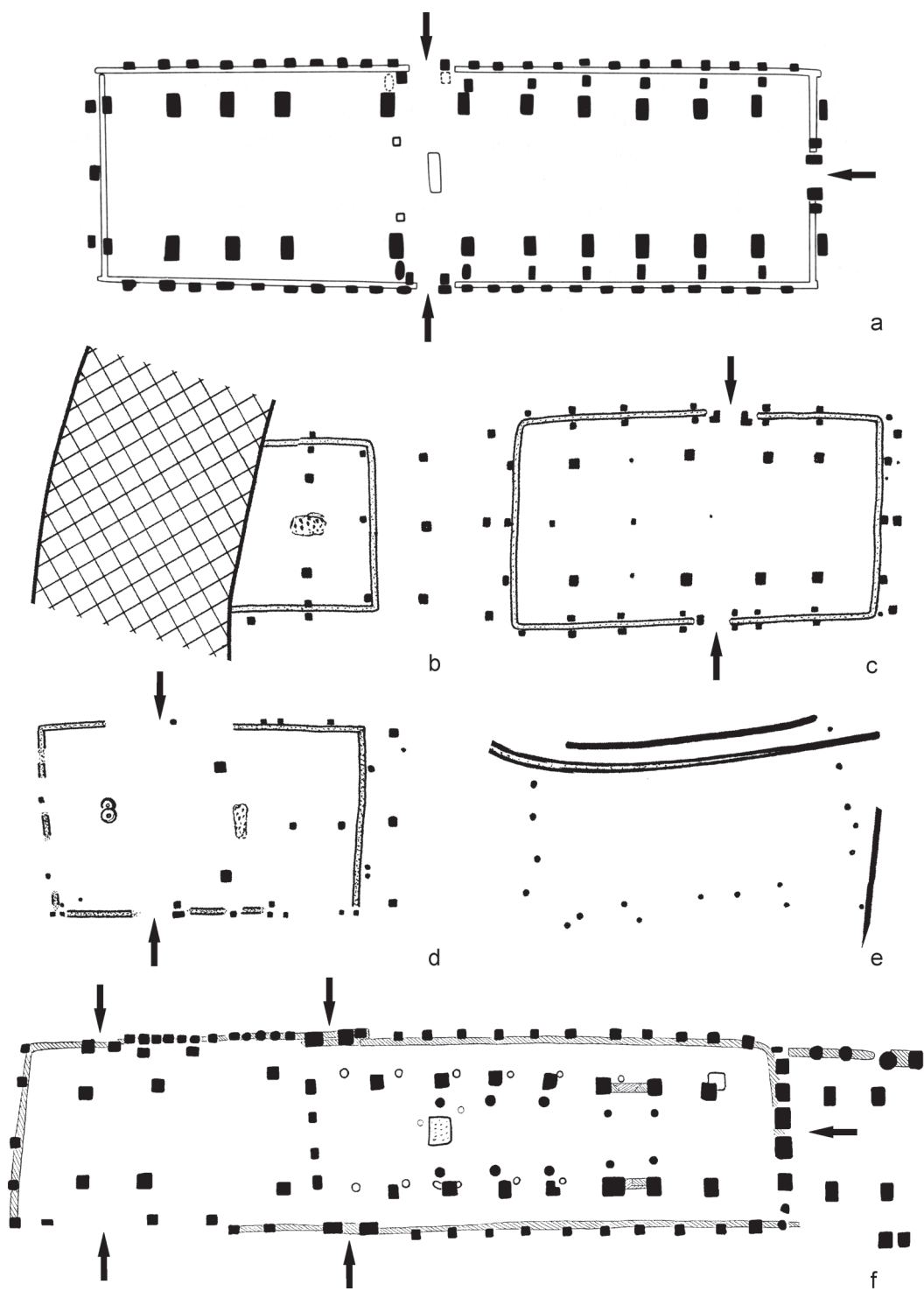
Fochteloo II ligt op ongeveer 500 meter afstand van Fochteloo I, op een enkele decimeters hoger niveau. Hier werd binnen een uitgestrekt raamwerk van rechthoekige omheiningen een grote boerderij opgegraven. Ze had ongeveer dezelfde oriëntatie als de gebouwen van Fochteloo I.

Het westelijke grote huis van Fochteloo I (fig. 2a) heeft een vrijwel exacte parallel in Wijster en is naamgevend geworden voor het type Fochteloo (later door mij Fochteloo A genoemd), waarvan behalve in Wijster ook exemplaren zijn gevonden in Peelo, Hijken, Zeijen en Denekamp. Het grote huis in Fochteloo II (fig. 2f) verschilt in tal van aspecten

van het vorige en heeft op zijn beurt een overtuigende parallel in Peelo-Haverland. Beide gebouwen hebben een extra paar ingangen in het woongedeelte. Beide vertonen een secundaire verlenging van het stalgedeelte. Verder parallellen (zonder tweede ingangspaar in het woongedeelte) treffen we aan in Emmen (Frieslandweg), Orvelte, Zeijen (Witteveen), Peelo en Wijster. Ik heb voor deze huizen in 1995 het type Fochteloo B geïntroduceerd in een Engelstalig overzicht van het nederzettingsonderzoek in Noord-Nederland (Waterbolk, 1995), dat in 1996 ook in het Duits is verschenen. In het binnenkort te verschijnen boek over opgegraven huisplattegronden zal ik de typen uitvoerig toelichten.

Van groot belang nu is dat de twee oudste huizen in het oostelijke complex van Fochteloo I (fig. 2b en c) een totaal andere wandopbouw en stalstructuur hebben dan het westelijke huis. Ze zijn te beschouwen als kleine voorbeelden van het type Fochte-

Fig. 2. De huizen van Fochteloo: a. huis I-1; b. huis I-2; c. huis I-3; d. huis I-4; e. huis (?) I-5; f. huis II (Naar: Van Giffen, 1958). Schaal 1:200.

loo B. Bij de huizen van het type Fochteloo B wordt de wand plaatselijk ondersteund door binnen tegen de wand geplaatste palen, of geklemd tussen dubbelpalen. Die steunpalen ontbreken bij het type Fochteloo A. Op zijn beurt is dat type gekenmerkt door stalschotten met steunpalen, zoals die ook voorkomen bij het type Hijken. Het jongste huisje (I-4) van het oostelijke complex (fig. 2d) komt met zijn combinatie van drie- en tweeschepigheid het dichtst bij het type Noordbargo. Omdat in Wijster en Peelo huizen van het type Fochteloo A voorafgaan aan die van de typen Noordbargo en Fochteloo B moeten we concluderen dat het westelijke complex van Fochteloo I ouder is dan het oostelijke complex.

De grondsporen van de huizen waren in Fochteloo I uitzonderlijk goed bewaard. Dit moet wel het gevolg zijn van het feit dat de plaats niet lang na het verlaten door veen werd overgroeid en daardoor behoeft werd voor het normale vervagende effect van jarenlange doorworteling, activiteit van bodemdieren en grondbewerking door latere gebruikers. Blijkens de gepubliceerde foto's tekenden de grondsporen zich al af in de B-horizon.

De typen Fochteloo B en Noordbargo zijn nauw verwant wat betreft de opbouw van de wand. Het type Fochteloo B is volledig drieschepig en heeft een regelmatig stalgedeelte, het type Noordbargo is afwisselend drieschepig, tweeschepig of zelfs eenschepig. Als de huizen voor een deel drieschepig zijn, mist de regelmaat in het stalgedeelte van het type Fochteloo B. Gebouwen van het type Noordbargo zijn ook gevonden in onder meer Wijster, Peelo en Ruinen. Over een eventueel tijdsverschil laat zich nog niets zeggen. Ze worden in Wijster en Peelo opgevolgd door huizen van de typen Wijster A en Peelo A, die beide tal van innovaties vertonen die waarschijnlijk te maken hebben met de nabijheid van het Romeinse rijk.

Ook Jager en Van Ginkel gaan voor Fochteloo I uit van een synchroon complex; ze

spreken van een gehucht en beklagen zich erover dat de dateringen uiteenlopen van de 3^e eeuw v.Chr. (Waterbolk, 1985: 250-100 v.Chr.) tot de 2^e eeuw n.Chr. (Taayke, 1995: tussen 50 en 150 n.Chr.). Daarbij moet wel worden aangetekend dat mijn datering die van het huis Fochteloo I-1 betreft, waarvan Taayke de datering (op grond van het aardewerk) preciseert tot de tweede helft van de 1^e eeuw n.Chr. Hij maakt echter geen onderscheid tussen het aardewerk van de beide deelcomplexen. En als we beseffen dat Fochteloo I heterogeen is en als geheel kennelijk een wat langere periode omvat, is het verschil tussen onze opvattingen toch ook weer niet zo groot. Met de datering van Fochteloo II door Taayke tussen 150 en 250 n.Chr. kan ik het eens zijn. Dat is ook de datering van de vergelijkbare plattegrond in Peelo.

De discussie komt neer op de vraag naar de ouderdom van het huistype Fochteloo A. We beschikken over een ¹⁴C-datering van het huistype zelf, namelijk van Denekamp-De Borchert (GrN-7224: 2125 ± 35 BP), een datering voor het type Fochteloo B van Orvelte (GN-6684C: 2015 ± 60 BP), en drie dateringen voor het type Noordbargo van Noordbargo zelf (huis 1 GrN-7253: 1950 ± 35 BP; huis 5 GrN-7252: 1990 ± 35 BP; huis 7 GrN-7251: 1930 ± 35 BP). Ook na ijking en correctie voor de veroudering die het gevolg zal zijn van het gebruik van houtskool voor de datering, moet de conclusie zijn dat de typen Noordbargo en Fochteloo B al bestonden bij het begin der jaartelling en dat het type Fochteloo A moet worden geplaatst in de late ijzertijd. Deze vroege datering wordt bevestigd door de aanwezigheid van de karakteristieke steunpalen voor de stalschotten die ook optreden bij het type Hijken. Daarvan verschilt het type Fochteloo A alleen door de afwezigheid van dakvoet steunende buitenpalen. Het type Hijken is op vele plaatsen geassocieerd met vondsten uit de midden-ijzertijd, bijvoorbeeld in Hijken zelf, maar er zijn ook ¹⁴C-dateringen die erop duiden dat het type nog in de late ijzertijd in

gebruik was.

Volgens Taayke komt de typensamenstelling van het aardewerk van het complex Fochteloo I – hij maakt als gezegd geen onderscheid tussen de twee gedeelten – overeen met die van de versterkte nederzetting Zeijen II (bij het Witteveen). Opvallend is dat daar een plattegrond werd gevonden, kennelijk jonger dan de eigenlijke versterking, van een klein huis van het type Fochteloo B, dat nauw verwant is aan huis I-2 uit het oostelijke complex van Fochteloo I. Dit bevestigt de gelijktijdigheid, die onder meer door het op beide plaatsen gevonden aardewerk van het Wierum-type wordt gesuggereerd.

Mijn conclusie is dat de bouw van het grote huis in Fochteloo I plaats vond in de late ijzertijd. Dat het gebied in die tijd werd bewoond, wordt ook aangetoond door de beide brandheuvels die door Van Giffen in 1928 werden onderzocht. Het oostelijke complex van Fochteloo I ontstond in de 1^e eeuw n.Chr. De grote boerderij van Fochteloo II zal gebouwd zijn in de 2^e eeuw n.Chr. De drie opgegraven nederzettingen documenteren slechts enkele fasen in de langdurige bewoning van het gebied, dat echter in de loop van de Romeinse tijd als gevolg van de hoogveen-vorming moest worden verlaten.

Summary: The houses of Fochteloo (Fr.)

The author discusses the occupation sequence at the settlements excavated in 1935 and 1938 at Fochteloo. Contrary to the view of the excavator, the western farmhouse of the 1938 site is not contemporary with the eastern farmstead at that site, but predates it. It dates from the Late Iron Age, whereas the eastern houses were built in the Roman period. These houses are of the same type as the large 1935 building.

Noot

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.

Literatuur

- Giffen, A.E. van, 1958. Prähistorische Hausformen auf den Sandböden in den Niederlanden. *Germania* 36, pp. 35–71.
- Kooi, P.B., 1993/94. Het project Peelo. Het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986 en 1988. *Palaeohistoria* 35/36, pp. 169–306.
- Lanting, J.N. & J. van der Plicht, 2005/6. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre-en protohistorie.V: Midden- en Late IJzertijd. *Palaeohistoria* 47/48, pp. 241–427.
- Taayke, E., 1995. Fochteloo. In: H. Beck u.A. (Hrsgg.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, begründet von J. Hoops*, 2e Auflage, Bd. 9, pp. 287–290.
- Waterbolk, H.T., 1995. Patterns of the peasant landscape. *Proceedings of the Prehistoric Society* 61, pp. 1–36.
- Waterbolk, H.T., 2006. *Over de biografie van het stellingwerper landschap*. Oldeberkoop.